

ליל הבדולח: הלקח והאזהרה

אסתר הרצוג*

מפגשים סביב ספרים

ביקורת זו לספרו האחרון של פרופ' עמנואל מרקס נכתבה על בסיס דבריי באירוע השקת הספר שארגנה המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב. עמנואל היה המנחה הראשי של עבודת הדוקטורט שלי, ומאז שנות השמונים היה עבורי דמות מופת כאדם, כחוקר וכחבר. השפעתו על עבודתי הייתה משמעותית מאוד. כמעט על כל מאמר או ספר שכתבתי או ערכתי ביקשתי את חוות דעתו, ותמיד הציע רעיונות מקוריים וחשיבה מכיוונים שלא חשבתי עליהם. השפעת אישיותו המיוחדת תמשיך ללוות אותי תמיד.

כוחו של הספר אלימות מצד המדינה: גרמניה הנאצית בשנים 1938-1941 הוא בהסתכלות מקורית ומעוררת מחשבה ביחס למחקר על גרמניה הנאצית והשוואה. כדרכו בעבודתו האנתרופולוגית זה כמעט שישה עשורים, עמנואל מרקס מציע גישה ספקנית כלפי פרשנויות מקובלות. מרקס הקים את החוג הראשון בארץ לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה (באוניברסיטת תל אביב) והיה האנתרופולוג הראשון שזכה בפרס ישראל על תרומתו לצמיחת האנתרופולוגיה בישראל.

בספרו מתייחס מרקס לשלוש שנים בהיסטוריה של גרמניה הנאצית ומתמקד בפרעות ליל הבדולח, בכיבוש של פולין ובפלישה לרוסיה הסובייטית. הוא מצביע על דמיון בין גרמניה הנאצית למדינות אחרות הרואות באלימות את מקור הכוח, אם כי הגייסות הנאציים השתמשו באלימות בצורה מסיבית יותר. מסקנתו היא כי המשטר הנאצי הפעיל אלימות רצחנית נגד היהודים במידה שווה כמעט לזו שהפעיל נגד קבוצות אחרות שהוגדרו כאויבות. האלימות הופנתה אפילו כלפי הקרובים ביותר למשטר, כאלה שהשמיעו דעות מנוגדות למנהיג. כך, למשל, הוא כותב שהמדינה השליטה "בידוד, דיכוי ואימה על כל נתיניה, אפילו על האזרחים ה'ארים' שנהנו לכאורה מזכויות יתר" (עמ' 180).

הגישה האנתרופולוגית-חברתית של מרקס אפשרה לו לאתגר את המחקר על השואה, שברובו מתבסס על עבודתם של היסטוריונים ועל חומר שנאסף בארכיונים. בכך התקבעה, לטענתו, ההעדפה לחומר כתוב או "רשמיי" והיא הובילה לעיתים למסקנות שגויות. הניסיון במחקר שדה "על שיטותיו המגוונות", המסתמכות על התבוננות, דיווח בעל-פה ואינטראקציה עם בני זמנם של החוקרים, סייע למרקס "לחשוב מחדש על הראיות על ידי בחינה מחודשת של ספרות המחקר העשירה העוסקת בשואה ובמקרים אחרים של רצח עם שהנאצים הוציאו אל הפועל" (עמ' 34). מרקס מתבסס גם על ספרות שאינה נוגעת במישורן להיסטוריה של השואה וגם על "מקורות ראשוניים, כגון עיתונים מהתקופה, אוספי מסמכים ועדויות אישיות של קורבנות, של משקיפים ושל מעוולים" (עמ' 36). הוא

בחן גם מקרים של אלימות מצד המדינה שעל פניהם אינם קשורים לשואה. הספר צמח מתוך טראומת הילדות של מרקס מליל הבדולח, מהצפייה הכואבת באביו שהנאצים שברו את רוחו בדכאון, מהפרידה מההורים, מהנטישה של כל המוכר והידוע

* פרופ' אסתר הרצוג, המכללה האקדמית צפת

בביתו ובסביבתו. נראה שהספר מבטא את השלמתו של מרקס עם מקומם של זיכרונות הילדות המודחקים – בחייו ובעבודתו. הווידי על תגובתו לצלצול פעמון בדלת או לצלצול הטלפון מעיד על כך. הסיפור האישי שלו רלוונטי להיסטוריה של כולנו, לחברה האנושית מלפני השואה, במהלכה ואחריה.

אתיחס במיוחד לארבעה היבטים: ראשית, חשיבות התפתחותו המתמשכת של המחקר על השואה, ובתוך כך ההכרה בערך עבודתם של חוקרות וחוקרים שקדמו לנו. שנית, ניתוח האלימות של המדינה, הכורך את ההכרה בהכרח קיומה עם ההכרה בפוטנציאל ההרס והאכזריות שלה. שלישית, הלגיטימיות והחשיבות של ההשוואה בין היבטים שונים הקשורים לשואה ובין הקשרים אחרים. ולבסוף, אתיחס גם להיעדר התייחסות בספר להיבטים מגדריים בשואה.

מהספר עולים כמה מסרים חשובים המהווים חלק בלתי נפרד מהגישה המחקרית והאנושית של מרקס. ערך עבודת המחקר שלנו אינו יכול לעמוד בפני עצמו ואנחנו בעלי חוב למי שקדמו לנו, בין שאנחנו מסכימים איתם ובין שלא (עמ' 9). ההכרה של מרקס בהשפעת כתיבה של חנה ארנדט ושל זיגמונט באומן על כתיבת ספרו היא דוגמה להבנה שבמקרה הטוב נוכל להוסיף חוליה קטנה לשרשרת הנבירה המתמשכת בחקר תופעות חברתיות. כך מבטא מרקס את הערכתו לבאומן: "חובי לזיגמונט באומן וכתביו רב: הוא הכין את חוקרי השואה לקבלת הרעיון שעל פיו עולמנו מאפשר שואות" (עמ' 10). "להיתר" להשוות "שואות" יש חשיבות מיוחדת, ומרקס עומד על כך בהתייחסותו לארגון יד ושם. הוא מצביע פעם אחר פעם על מאמציו של הארגון להציג את השואה כאירוע שעליו יש לו בלעדיות, כממסד המייצג את העם היהודי. יש להכיר כמובן בערך תרומתו הרבה של ארגון יד ושם להנצחת השואה, אך עם זאת אין להתעלם מכך שהוא מציג את השואה כאירוע היסטורי חד-פעמי בהיקפו ובמשמעותו. כך מוכתבת הגבלת ההבנה של המשמעות וההשלכות של השואה עבור כל העמים וכל הדורות, מעבר לאסון של העם היהודי. באתרוג השואה יש משום ניסיון למנוע הפקת תובנות חיוניות לגבי תופעות חברתיות עכשוויות, ובעיקר לגבי סכנות השימוש של המדינה באלימות.

מרקס בוחן שאלות זניחות לכאורה: באיזו שנה התחילו הנאצים לרצוח אנשים עם ליקויים גופניים ונפשיים שהיו מאושפזים במוסדות, כמה בתי כנסת חרבו הנאצים בפרעות ליל הבדולח, כמה פולנים קתולים ויהודים הם הרגו בחודשים הראשונים לכיבוש פולין, ולמה הימלר כתב ביומן הפגישות שלו ב-18 בדצמבר 1941 שיש להשמיד את היהודים כפרטיזנים. לתשובה על השאלה לגבי מועד תחילתו של רצח המאושפזים במוסדות, למשל, יכולות להיות השלכות גורליות על החברה האנושית כולה: הנקודה שבה מתחילים לרצוח חולי נפש עלולה לסמן את תחילתם של מעשי רצח גם של אנשים בריאים בגופם ובנפשם, ואפילו של כאלה המזדהים עם המדינה והממטר.

ספרו של מרקס תורם לגיבוש תאוריה של אלימות המדינה כסוג מיוחד של התנהגות אלימה. זוהי אלימות הקשורה לקהל, לשותפים סמויים או גלויים; אלימות המתאפשרת מתוך ריכוז של כוח חסר רסן של השלטון; אלימות שיש לה יסודות ומרכיבים שיכולים להימצא בכל הקשר ובכל תקופה.

היבט מרתק באלימות המדינה הוא שזו אינה מוגדרת כלל כאלימות. אדרבא, מעשי אלימות אכזריים באופן קיצוני שמבצעת המדינה מוגדרים ונתפסים כ"חוקיים". הפעולות

האלימות המחרידות שבהן מעורבים סוכני המדינה, מסביר מרקס, מותרות על פי חוק. לעיתים ניתן גם בדיעבד תוקף חוקי לפשעים אלימים, אכזריים ומתועבים ביותר. השיח המשמש את המדינה לתיאור מעשי האלימות האלה מנטרל ומשטש את משמעותם האמיתית. המדינה יוצאת למלחמות המתוארות כהגנה עצמית וכמימוש מטרות לגיטימיות עבור כלל האזרחים, מלחמות שבהן נרצחים אנשים רבים, אך מבצעי הרצח עשויים להיקרא גיבורים. המדינה משתמשת בכלים דורסניים להעניש את אלה הנקראים עבריינים או פושעים ואף עלולה להוציא אותם להורג. סוכנויות של המדינה טוענות שפעולות אלימות, ואפילו קשות במיוחד, הן צודקות ונחוצות לטובת הכלל לצורך טיפול בבעיות חברתיות. פעמים רבות המדינה אינה מעמידה לדין את מבצעי הפעולות האלימות, שאותן היא רואה כלגיטימיות.

האזרחים במשטר הנאצי, מסביר מרקס, הלכו ואיבדו שליטה על גורלם, עד כדי כך שהשלטון "היה יכול להתיר להם לפרוע פרעות או להורות זאת, בלי שיצטרך לחשוש מפני אובדן שליטה או מרמור של הציבור" (עמ' 67). האזרחים השתתפו בפרעות כצופים צייתנים, אפילו סקרנים, מן הצד, וכך היו שותפים לדבר עברה. ההסתה ועידוד הביזה, הפגיעה והרצח באים מלמעלה. ציטוט המובא מדברי גרינג מבהיר איך מופעל ההמון מלמעלה לבוזז ולהפעיל אלימות "עממית" נגד היהודים בתהליך שבו השליט מעודד מרחוק את המעשים הנפשעים, שבעקבותיהם הוא זוכה לתשואות סוערות.

מהגישה שמרקס מציג מתבקשת חשיבות ההשוואה של מצבים בהקשרים שאנחנו מעדיפים לראותם כשונים מאוד מהמציאות שאנו חיים בה. אך ההשוואה חיונית לשמירת האנושיות של פרטים ושל החברה כולה. מרקס חולק עם באומן את החשש שמקרים של רצח עם ורצח המוני יהפכו לתופעה חוזרת ונשנית בעולמנו, מפני שהכוח שיש בידי המדינה ותחושת החסינות שיש לה ביחס לכל התנגדות עלולים לעודד אותה להידרדר למעשי זועה נגד קבוצות שהיא רואה בהן מכשול בדרך למימוש מטרותיה. "כל שעל המדינה לעשות", מסביר מרקס, הוא "לסמן קבוצות אלה כאויבות המדינה, להציב נגדן משוכה סמלית או פיזית" (עמ' 182). הוא מביא דוגמאות לכך שדיכוי ומעשי זועה נגד קבוצות יכולים להתרחש בלי קשר לגרמניה הנאצית, ומציין משטרים מתקופות שונות שפגיעתם בקבוצות "בעייתיות" מבחינתם התבססה על הוצאתן מחוץ לגדר. כדי לשלוט בקבוצות אוכלוסייה, לדכאן ואף להשמידן נקטו משטרים אלו שיטות ושיח המוכרים מגרמניה הנאצית.

נראה שעל אף המסקנות החריפות העולות בספר ביחס לאלימות של המדינה, מרקס מבטא בזהירות חשש מסויג בלבד שמא מקרים של רצח עם ורצח המוני עלולים להפוך לתופעה חוזרת ונשנית בעולמנו. אך למעשה, רצח עם ורצח המוני מתרחשים גם בימינו: מעשי הטבח ההמוניים בקמבודיה, בביאפרה, ברואנדה, בבוסניה, בסוריה ועוד. פשעים נעשו בעבר נגד בעלי פיגור שכלי, צוענים, כורדים, ארמנים וקבוצות אחרות, ולא רק כלפי העם היהודי.

אך בשעה שהאלימות והאכזריות של מדינות בהקשרים של מלחמות, כיבוש, מרידות וכיבא באלה מקושרות למצבים ולתקופות לא שגרתיים, חשוב דווקא להבחין בכוחה הבלתי מרוסן של המדינה במציאות היומיומית – כוח שכולנו עלולים להיפגע ממנו. מבחינה זו נראה שנושא כמו "השמה חוץ-ביתית" של ילדים ובני נוער עשוי לשמש לנו

דוגמה לפוטנציאל הפגיעה היומיומית של המדינה. מתוך מחקריי ופעילותי החברתית בתחום זה אני סבורה שמדובר בפגיעה באמצעות כלים לגיטימיים של המדינה, פגיעה הכרוכה בהתערבות אלימה של שלוחיה בעיקר נגד ילדים. המדינה משתמשת בהקשר זה באמצעים של השתקה והפחדה כלפי אזרחים, ילדים ומבוגרים כאחד. אלימות זו, שאינה מוגדרת כאלימות אלא כמעשים מוצדקים בשם הדאגה לשלומם של חסרי ישע, היא שצריכה להטריד את מנוחתנו; זוהי אלימות מאורגנת שבה משתפים פעולה מערכות שלטון כמו הרווחה, המשפט והמשטרה; זו אלימות משתפים איתה פעולה ארגונים פרופסיונליים רבים וגם חוקרים באקדמיה; היא מעודדת אזרחים לפעול נגד אזרחים אחרים; היא משתמשת בכוח השלטוני כדי לממש אינטרסים של קבוצות שהשלטון נשען עליהן; היא מפעילה פקידים הממלאים את חובתם ואת הציפיות מהם, גם במחיר של פגיעה אנושה באזרחים. אלה הפקידים שלטענת מרקס "ממירים את המוסר החברתי שהם מנהיגים בביתם במסירות מוחלטת לחובתם בעבודה" (עמ' 182).

אני מבקשת להתייחס גם לשוליות מקומן של נשים בספר. מההתייחסות המוגבלת לנשים בגרמניה הנאצית עלול להשתמע שנשים היו חלק זניח בהתרחשויות הנפשיות בתקופה הנידונה. אך נשים לא היו "נקיות" משיתוף פעולה עם המשטר הרצחני. מחקרים מלמדים על מקומן הניכר של נשים בגרמניה הנאצית, כרודפות וכקורבנות, כמחליפות את ראש המשפחה שנלקח לחזית וגם כמסייעות למשטר הנאצי. נשים שותפו במנגנון ההשמדה הנאצי, גם כנשות אס-אס, גם כרעיות המספקות תמיכה לבני הזוג הנאצים, גם כיוולדות וכמגדלות של חיילים עבור היטלר וגם כמלשינות נאמנות על שכנים יהודים או על שכנים המסתירים יהודים. מחקר על המשטר הנאצי, ולמעשה כל מחקר המתייחס לְסוגיה או לתופעה חברתית, אינו יכול להתעלם ממקומן ומחלקן של נשים בהתרחשויות דבריים ברוח זו עלו בכנסים בינלאומיים על נשים ומשפחה בשואה שארגנתי עם עמיתות במכללת בית ברל, בבית טרזין ובמוזיאון לוחמי הגטאות בשנים 2001–2013 (הרצוג, 2006; Hertzog, 2008). כך למשל בכנס שנערך ב־2003 תיארה ונדנה ג'ושי מהודו, על בסיס מחקר שערכה בארכיונים שנותרו מהמשטר הנאצי, את חלקן הסמוי של נשים גרמניות ברדיפת היהודים. המידע שהן סיפקו לשלטונות על יהודים המסתתרים בשכנות ועל אלה שהסתירו אותם תרם למדיניות ההפחדה והדיכוי של המשטר הנאצי שעליה מרקס מדבר. בשיחות שניהלתי עם אימי, שורדת שואה, היא סיפרה על הנשים שגויסו על ידי הנאצים לשמש כנשות אס-אס. וכך סיפרה:

מסכנות כאלה... פתאום את רואה אותה עם בטן כזאת, הרי היטלר רצה שיולידו ילדים... אז הם כל חייל עשו ילדים, שיהיה להיטלר... והוא לקח את הילדים... על זה הוא חשב, השטן הזה... אז הן היו מסתובבות שמה בהריון ופתאום היא נעלמה, הלכה ללדת ואחרי הלידה, כמה שבועות, חזרה. (הרצוג, 2006, עמ' 299)

המחקר על אכזריות המשטר הנאצי ממעט לעסוק בנשים, אך אין פירוש הדבר שנשים אינן מסוגלות לבצע מעשים אכזריים ולהיות חלק משלטון המבצע פשעים. כמו בהקשרים אחרים, ההסבר לכך טמון כנראה בעובדה שנשים מורחקות ממוקדי כוח שלטוני. הן יכולות להיות משתפות פעולה בעורף או אפילו בתפקידי פיקוד זוטרים, אך לא בתפקידים בכירים ובמקומות שבהם מתקבלות החלטות בעלות השלכות רחבות היקף. אם נקבל את

פרשנותו של מרווין הריס למשמעותן של מלחמות, הרי אלה משרתות את שימור המבנה המגדרי המבטיח את עליונותם של הגברים (הריס, 1980, עמ' 38-51). לשם כך הגברים מוכשרים להיות לוחמים עוד מגיל צעיר. כך גם אפשר להבין בעקיפין מהניתוח בספרו של מרקס. הנאמנות וה"משמעת הגברית", הציות ללא תנאי לפקודותיהם של כל הממונים, הם חלק מהוכחת הגבריות של החיילים. כשסיים הגרמני הצעיר את לימודיו בבית הספר, מרקס מסביר, הוא היה מוכן לשירות צבאי וידע שציות הוא המעלה החשובה ביותר שעליו להפגין.

על היבט נוסף הקשור לנשים באותה תקופה עמדתי במאמר אחר העוסק במקומו של השעבוד החברתי של נשים באמצעות הקברות האימהות בשואה (Hertzog, 2016). טענתי שם שהקברות של ילדות לאימהות, לתפקידי טיפול ודאגה לחסרי ישע, שירת את ההשמדה ההמונית של נשים וילדים. ההפרדה בין גברים לנשים, ובמיוחד בין אמהות לילדים קטנים ובין נשים אחרות, הייתה כלי חשוב בתהליך ההשמדה. הנאצים ידעו שאפשר לסמוך על הציות של האימהות ועל השלמתן עם ההליכה אל המשרפות, צמודות לילדיהן. לסיום, אם אפשר להמליץ על ספר המשך, אני מציעה לעמנואל להרחיב בו את ההתייחסות לשני היבטים: זה האישי-משפחתי וזה המגדרי.

*

משפט הסיום נכתב כמובן לפני מותו של עמנואל, והוא מעורר בי צער עמוק. לא נזכה עוד לקרוא על השפעת חייו האישיים של עמנואל על עבודתו האנתרופולוגית, כפי שעלה מספרו על השואה. ובאשר להיבט המגדרי, שהיה שולי מדי, לטעמי, בכל פרסומיו של עמנואל, אבדה לי ההזדמנות להמשיך לדון ואף להתווכח איתו על סוגיות מגדריות חשובות בתקווה שיקדיש לכך ספר, שבו יחדש ויאיר היבטים שממעטים לכתוב עליהם.

מקורות

- הרצוג, אסתר. (2006). שיחות עם אמי: עבר והווה בזכירת השואה. בתוך אסתר הרצוג (עורכת), נשים ומשפחה בשואה (עמ' 283-314). אוצר המשפט.
- הריס, מרווין. (1980). קניבליזם ומלכים: שורשי תרבויות (בתרגום לאה זגני). הקיבוץ המאוחד.
- Hertzog, Esther. (2008). *Life, death and sacrifice: Women and family in the holocaust*. Gefen.
- Hertzog, Esther. (2016). Subjugated motherhood and the holocaust. *Dapim: Studies on the Holocaust*, 30(1), 16-34.